

EGYKORÚ ÚJSÁGLAP DRAKULA VAJDÁRÓL.

A véletlen kevés XV. században nyomtatott újságlapot mentett meg az utókornak. Ezek főként a még távoli török háborúk Velencén át érkezett híreit, a francia király itáliai hadjáratát, DRAKULA vajda rémuralmát adják esetenként hírül, míg az új világrészek felfedezéséről KOLOMBUSZ Kristóf spanyol, latin és német nyelven kiadott levele számol be elsőnek.

DRAKULA havasalföldi vajda (*Vlad Tepes*) 1456—1462-ig tartó rémuralmáról és budai fogságáról szóló híradás, a „karóbahúzó“ vajda vérengzésének minden részletével méltán keltett izgalmat az akkori közvéleményben. Erre vall feltűnően sok kiadása is, melyek közül a legkorábbi 1485-ben Lübeck-ben jelent meg és egyetlen ismert példánya a múzeumalapító Széchenyi Ferenc gyűjteményével került az Országos Széchényi Könyvtár birtokába.¹

De még jóval az újságlap megjelenése előtt MICHAEL BEHEIM versben is megénekelte DRAKULA viselt dolgait. A III. FRIGYES császár bécsújhelyi udvarába érkezett német vándorénekes költeményében elmondja, hogy értesülései egy JAKAB nevű szerzetestől származnak, aki a vajda kegyetlenkedései elől a bécsújhelyi kolostorba menekült.

„Da selbst ich michel beham
gar oft zu disem bruder kam,
der saget mir uil übel,
dy der trakel waida began,
der ich ein tail getichtet han.“

BEHEIM költeményét a heidelbergi egyetemi könyvtár egykoru kéziratából BLEYER Jakab közölte elsőnek,² szövegét ugyanakkor egybevetve a Széchényi Könyvtár újságlapjával, valamint a *lambachi*³ és a *st.-galleni*⁴ benecéskolostorok egy-egy XV. századi kolligátumának ugyancsak DRAKULÁRÓL SZÓLÓ KÉZIRATÁVAL.⁵ A szövegek egybevetéséből kiderült, hogy az újság-

¹ Könyvtári jelzete: Inc. s. a. 1948. Leírást ld. HUBAY. Rölapok ... (Bp. 1984) 3. sz. a.

² Ein Gedicht Michael BEHEIM's über WLAD IV., Woiwoden von der Walachei (1456—1462). Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge 32. Bd. 1. Heft.

³ A lambachi kéziratot közli: Archiv d. V. für siebenbürgische Landeskunde. 27. Bd. 331—343.

⁴ A st.-galleni kéziratot közli: BOGDAN, JOAN. VLAD TEPES ... Bucuresti 1896. 90—105.

⁵ BLEYER Jakab. BEHEIM élete és művei a magyar történet szempontjából. Századok 1902. évf. és BEHEIM MIHÁLYNAK VLAD DRÁKUL oláh vajdáról szóló költeménye és annak költői értéke. Századok 1904. évf.

lap, valamint a lambachi és st.-galleni kézirat — mindhárom más-más német nyelvjárásban írva — szinte szóról-szóra ugyanaz. De amíg a két kézirat a vajda kegyetlenkedéseinek felsorolásával véget ér, az újság a történetet azzal fejezi be, hogy „a vajda a magyar király évekig tartó budai fogságában bűnbánatot tartott, a keresztény hitre tért, miután pedig a király akaratából birodalmába visszatérhetett, sok jót cselekedett“.

Michael BEHEIM DRAKULÁRÓL lényegében ugyanazt mondja, mint az újságlap és a két kézirat, de előadása részletesebb, sőt a vajda elfogatásának körülményeiről is tud. Erről azt írja, hogy DRAKULÁT az Erdélybe érkezett MÁTYÁS király kíséretében lévő GISKRA János záratta „iersiu“, azaz Giurgiú várába.⁶ A vajda későbbi sorsát, budai fogságát és szabadulását a nyomtatott újságlaptól eltérően viszont már nem említi.

BLEYER Jakab mindebből arra következtet, hogy a versben és prózában előadott történet közös forrása a vajda birodalmából elmenekült JAKAB barát szóbeli elbeszélése volt. Ezt a bécsújhelyi kolostorban feljegyezték, terjesztés céljából pedig az akkori szokásnak megfelelően többször lemásolták. Ilyen másolat a lambachi és a st.-galleni kézirat és ilyen másolat került később sajtó alá a vajda budai fogságának és hazatérésének legújabb hírével megtoldva. Ezzel szemben Michael BEHEIM DRAKULA kegyetlenkedéseinek elbeszélését a szerzetestől személyesen hallotta és képzeletében minden részlet tovább élt. Verses históriája tehát részletesebb, sőt a vajda elfogatására is kitér, amiről a korábban elmenekült barát már nem tudott. DRAKULÁT MÁTYÁS király 1462-ben fogatta el, ugyanabban az évben, amikor BEHEIM Bécsújhelybe érkezett. A szörnyeteg elfogatásának híre legújabb szenzációként nyilván oda is eljutott. BEHEIM kapott az alkalmon és a vajda elfogatásának a császári udvarban hallott részleteit kiegészítve JAKAB barát szavahihető elbeszéléssel, versbe szedte az udvar szórakoztatására DRAKULA hajmeresztő történetét.

BEHEIM költeménye az előadottakon kívül aktualitásával is hatott. Az újságlap általunk ismert legkorábbi kiadása ezzel szemben akkor jelent meg, midőn DRAKULA MÁTYÁS király 1476-ig tartó budai fogságából már kiszabadult, sőt már nem is élt. De hogyan került a távoli Lübeckben sajtó alá?

BLEYER Jakab feltevése az volt, hogy az újságlap e kiadása akkor jelent meg, midőn DRAKULA budai fogságát elhagyva, Havasalföld kormányzását újból átvette s egy pillanatra az érdeklődés középpontjába került. De az „impressum“, vagyis a hely, év és a nyomda megnevezése nélkül megjelent nyomtatvány betűtípusai azóta elárulták, hogy kiadója Bartholomaeus GOTHAN csak 1485 körül adta sajtó alá Lübeckben.

⁶ DRAKULA elfogatását ugyanígy írja le II. PIUS pápa. V. ö. Pii Secundi Pontificis Maximi Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt. Frankfurt. 1614. 296—297.

Bartholomaeus GOTHAN Magdeburgból jövet, 1484-ben telepedett Lübeckben.⁷ Nyomatványai kezdetben a Hansa városok könyvpiaca számára készültek, amíg a stockholmi püspök meghívására Svédországba nem ment. Miután ott a ferencesek stockholmi kolostorában a magával hozott nyomdafelszereléssel misekönyvet nyomtatott,⁸ visszatért Lübeckbe, de ettől kezdve mind stockholmi, mind lübecki nyomdája kizárólag a svéd könyvkiadás szolgálatában állott. Néhány év múltán II. IVÁN moszkvai nagyherceg meghívására Oroszországba indult, hogy az új találmányt ezúttal ott honosítsa meg.⁹ De útjáról nem tért vissza s az 1496. évi lübecki adókönyv már csak özvegyét említi.

E körülményből az derül ki, hogy GOTHAN a DRAKULÁRÓL kiadott újságot stockholmi útja előtt adta sajtó alá. Kinyomatásához kétféle betűt használt. A címlap típusát (Haebler 3 : 80G) magdeburgi műhelyéből hozta magával, míg a szöveg típusát (Haebler 5 : 103G) már Lübeckben szerezte. Ha tehát figyelembe vesszük azt, hogy 1484. szeptemberében érkezett Lübeckbe, egy 1486. októberében kelt okmány pedig már Stockholmban említi, az újságlapot nyilván 1485 táján adta sajtó alá.

Bár a hírlapok őseinek történetében ez az évszám valóban korai, mégis feltehető, hogy DRAKULA újságja a lübecki kiadást megelőzően is megjelent. Lübeck Európa délkeleti országainak forgalmán kívül esett és alig hihető, hogy egy Bécsújhelyből kiindult híradás, DRAKULA budai fogóságának és MÁTYÁS király akaratából történt hazatérésének legújabb hírével utólag megtoldva, első ízben ott került volna sajtó alá. Említettük, hogy lübecki nyomdája, Bartholomaeus GOTHAN előbb Magdeburgban dolgozott; ez a város Augsburghoz, a legelső német újságlapok kiadójához, vagy pedig a könyvpiacáról már a XV. században jelentős lipcei vásárhoz a kelet felé irányuló kereskedelmi és utasforgalom kiindulópontjához lényegesen közelebb esett. A DRAKULÁRÓL szülő izgalmas történetet bizonyára a városok egyikéből szerezte s középalmémetre¹⁰ fordítva, a Hansa városok olvasói számára újból kiadta.

Az újság vonzóereje az aktualitás, így tehát megokolt az a feltevés, hogy a híradást akkor adták először sajtó alá, midőn DRAKULA — amint

⁷ V. ö. VOULLIEME / Die deutschen Drucker des XV. Jhs. Berlin, 1916 és HERBER, KONRAD. Die deutschen Buchdrucker des XV. Jhs. im Auslande. München, 1924.

⁸ *Missale Strenghense*. [Stockholm] 1487. Barth. Gothan. V. ö. C. ELIJN ISAK. Kataloge der Inkunabeln der kgl. Bibliothek in Stockholm. Stockholm, 1914. I. No. 734.

⁹ Az első oroszországi nyomdát 1553-ban RETTENETES IVÁN cár megbízásából IWAN FEDOROW alapította Moszkvában. Első cyrilbetűs nyomtatványa 1564-ben jelent meg. V. ö. Lexicon d. g. Buchwesens. Leipzig, 1935—37.

¹⁰ „Mittelniederdeutscher Schriftdialekt“. Ezt a nyelvészeti meghatározást dr. NEDECZEY IENŐ egyet. m.-tanár úrnak hálásan köszönöm. KERTBÉNY KÁROLY (Egyszerű és érdekes történet a magyar nyelv történetéről. Budapest, 1880.) állítása, hogy a „Drakula“ e kiadása az erdélyi szászok XV. századi nyelvjárását örökíti meg, téves.

Bartholomaeus GOTHAN Magdeburgból jövet, 1484-ben telepedett le Lübeckben.⁷ Nyomtatványai kezdetben a Hansa városok könyvpiaca számára készültek, amíg a stockholmi püspök meghívására Svédországba nem ment. Miután ott a ferencesek stockholmi kolostorában a magával hozott nyomdafelszereléssel misekönyvet nyomtatott,⁸ visszatért Lübeckbe, de ettől kezdve mind stockholmi, mind lübecki nyomdája kizárólag a svéd könyvkiadás szolgálatában állott. Néhány év múltán II. IVÁN moszkvai nagyherceg meghívására Oroszországba indult, hogy az új találmányt szűttal ott honosítsa meg.⁹ De útjáról nem tért vissza s az 1496. évi lübecki adókönyv már csak özvegyét említi.

E körülményből az derül ki, hogy GOTHAN a DRAKULÁRÓL kiadott újságot stockholmi újsá elöött adta sajtó alá. Kinyomatásához kétféle betűt használt. A címlap típusát (Haebler 3 : 80G) magdeburgi műhelyéből hozta magával, míg a szöveg típusát (Haebler 5 : 103G) már Lübeckben szerezte. Ha tehát figyelembe vesszük azt, hogy 1484. szeptemberében érkezett Lübeckbe, egy 1486. októberében kelt okmány pedig már Stockholmban említi, az újságlapot nyilván 1485 táján adta sajtó alá.

Bár a hírlapok őseinek történetében ez az évszám valóban korai, mégis feltehető, hogy DRAKULA újságja a lübecki kiadást megelőzően is megjelent. Lübeck Európa délkeleti országainak forgalmán kívül esett és alig hihető, hogy egy Bécsújhelyből kiindult híradás, DRAKULA budai fogóságának és MÁTYÁS király akaratából történt hazatérésének legújabb hírével utólag megtoldva, első ízben ott került volna sajtó alá. Említettük, hogy lübecki nyomdája, Bartholomaeus GOTHAN előbb Magdeburgban dolgozott; ez a város Augsburghoz, a legelső német újságlapok kiadójához, vagy pedig a könyvpiacáról már a XV. században jelentős lipcei vásárhoz, a kelet felé irányuló kereskedelmi és utasforgalom kiindulópontjához lényegesen közelebb esett. A DRAKULÁRÓL szóló izgalmas történetet bizonyára a városok egyikéből szerezte s középalmémetre¹⁰ fordítva, a Hansa városok olvasói számára újból kiadta.

Az újság vonzóereje az aktualitás, így tehát megokolta az a feltevés, hogy a híradást akkor adták először sajtó alá, midőn DRAKULA — amint

⁷ V. ö. VOULLIEME Die deutschen Drucker des XV. Jhs. Berlin, 1916. és HAEBLER, KONRAD. Die deutschen Buchdrucker des XV. Jhs. im Auslande. München, 1924.

⁸ *Missale Strengnense*. [Stockholm] 1487, Barth. Gothan. V. ö. COLLJN ISAK. Kataloge der Inkunabeln der kgl. Bibliothek in Stockholm. Stockholm, 1914. I. No. 734.

⁹ Az első oroszországi nyomdát 1553-ban RETTENETES IVÁN cár megbízásából IWAN FEDOROW alapította Moszkvában. Első cyrilbetűs nyomtatványa 1564-ben jelent meg. V. ö. Lexicon d. g. Buchwesens. Leipzig, 1935—37.

¹⁰ „Mittelniederdeutscher Schriftdialekt“. Ezt a nyelvészeti meghatározást dr. NEDECZEY JENŐ egyet. m.-tanár úrnak hálásan köszönöm. KERTBENY KÁROLY (Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke. 1454—1600. Budapest, 1880.) állítása, hogy a „Drakula“ e kiadása az erdélyi szászok XV. századi nyelvjárását örökíti meg.

azt a befejező sorok is hírül adják — a magyar király akaratából ismét uralomra került. A vajda visszahelyezését MÁTYÁS 1476-ban határozta el, de uralma mindössze egy évig tartott. Bár az újság halálát nem említi, mégsem valószínű, hogy már életében megjelent. Az 1470-es években aktuális eseményekről szóló híradásokat még alig nyomtattak, mert a nyomdászok az új találmány elsőrendű feladatát egyházi szerkönyvek, továbbá a vallásos és tudományos irodalom termékeinek kiadásában látták. Velencében és ezt követőleg Augsburgban megjelent ugyan egy-két kelet-ről érkezett mindkívüli híradás, de ezek az első úttörők.

Feltűnő a DRAKULARÓL szóló újságlap magyar vonatkozású híreinek hangsúlya. Lehet, hogy kiadásában is magyar szándék rejlik. Említettük, hogy az újságlappal azonos szövegű lambachi és st.-galleni kézirat a vajda 1462-ig elkövetett rémtetteit sorolja fel. Az újságlap kiadója ugyanennek a szövegnek bevezető címet is adott, melyben a vajda 1456. évi magyarországi garázdálkodását említi ki. A befejező sorok DRAKULA további sorának alakulásában ismét a magyar király irányító szerepét hangsúlyozzák, akinek budai fogságában a szörnyeteg állítólag emberré lett és akinek segítségével birodalmába visszatérhetett. A lübecki kiadás megjelenésekor MÁTYÁS már Bécs ura volt és a német közvélemény érdeklődésének előterébe lépett. DRAKULA története ugyanakkor elvesztette aktualitását, de MÁTYÁS személyének érintésével időszerű lett. A magyar király bécsi udvarában a bécsújhelyi kolostorba menekült JAKAB barát kéziratban elterjedt elbeszélése nyilván köztudomású volt. A rémhistoria a vajda hosszú évekig tartó budai fogságának és MÁTYÁS király iránta tanúsított nagylelkű gesztusának említésével bizonyára alkalmasnak találtatott arra, hogy a Bécsbe bevonult magyar király iránt rokonszenvet keltsen. Az ilyen módon kiegészített kézirat a király környezetének sugallatára kerülhetett sajtó alá, de semmiestre sem a távoli Lübeckben, hanem talán Augsburgban, ahol 1488-ban THURÓCZY János MÁTYÁS király bécsújhelyi győzelmét megörökítő „Magyarok Krónikájá“-t is nyomták,¹¹ vagy Lipcsében, ahol MÁTYÁS 1486. évi törvénykönyvének mindkét kiadása készült¹² és ahonnan a törökök 1483. évi krajnai betörését és MÁTYÁS seregeivel való összetűzését újságlap adta már hírül,¹³ vagy éppen Nürnbergben, melynek virágzó nyomdászata a magyar könyvpiacnak ugyancsak sokat dolgozott és ahol DRAKULA újságja Peter WAGNER sajtóján 1488 táján újból megjelent. Azt, hogy MÁTYÁS király korát megelőzve, a közvélemény irányí-

¹¹ THWROCZ; JOANNES DE. Chronica Hungarorum. Augustae Vindelicorum 1488, Erhard Ratdolt: Hain 1518.

¹² Constitutiones incliti regni Hungariae. Lipsiae 1488, Moritz Brandis. Cop. 1758. és Lipsiae 1490, Conradus Kachelofen. Hain 5779.

¹³ „Hofmer vonn turcken.“ Lipsiae 1483/84; Marcus Brandis. Leirást ld. HUBER. Röplapok. z. sz. 2.

Han deme quaden thyrāne
Dracole wyda.

Bamberg, 1491.

Ein wunderliche vnd erschrockenliche
 bystori von einem grossen würrich genant
 Dracole wayda Der do so gar vnkristen-
 liche marnen hat angelegt die mensche als
 mit spissen. auch ay lica zu tod gelyffen 12

Georucke zu bamberg im Lxxxii. iare.

Lübeck c. 1485.

tására a sajtót is felhasználta, III. FRIGYES császár ellen lázító, Strassburgban 1485-ben kiadott és a császártól elkoboztatott röpirata is bizonyítja.¹⁴ DRAKULA történetét ugyanabban az évben, tehát Bécs meghódításának évében adták valószínűleg sajtó alá és a nagy feltűnést keltő híradás azután Lübeckben is megjelent.

Az újságlap 1485 után szinte sorozatosan kerül még sajtó alá: Nürnbergben (1488, 1499, 1515, 1521), Bambergben (1491), Augsburgban (1494, 1520, 1530) és Strassburgban (1590).¹⁵

A híradás népszerű volta érthető, mert hiszen a vajda minden képzelgetet felülmúló kegyetlenkedéseit a helyszínről elmenekült szemtanú előadásában olvasták. Bennünket az újság említett magyar vonatkozása érdekel és lübecki kiadásának pompás DRAKULA-fametszete, a XV. századi könyvillusztráció remeke.

Leonhard HEFFT XV. századi német krónikás az 1462. év történetében DRAKULA elfogatását említve azt írja, hogy a vajda képét mindenféle mutogatták.¹⁶ Ezek a képek a vásárok tömege számára készült fametszetek lehettek. Ilyen fábametszett arcképét ismerjük pl. a vajda hatalmas ellenfelének, II. MAHOMET-nek is, amely a szultán állítólagos levelével Albert KUNNE trienti sajtóján 1475—76-ban jelent meg.¹⁷ A kelet urát jelképező, nyilván olasz eredetű érdekes fametszet ilyen módon akkor látott napvilágot, amikor a konstantinápolyi udvarba érkezett Gentile BELLINI pompás MAHOMET-portréja és a ferrarai COSTANZO ugyancsak a szultán udvarában készült érme még nem is létezett. A szultán levelét és fábametszett képmását terjesztő röplapot Bizánc meghódítója, kora egyik leműveltebb uralkodója iránt megnyilvánuló érdeklődés hívta életre. DRAKULA rémuralma a kortársak érdeklődésére ugyancsak számot tarthatott, mert amint azt az újságból olvassuk, karóbahúzó örületének még a hatalmas MAHOMET követői is áldozatul estek. Elfogatásakor tehát könnyen akadt fametsző, aki „kegyetlen és zord” vonásait a felizgatott tömegnek bemutatta. Hogy a

¹⁴ V. ö. FRAKNÓI VILMOS, MÁTYÁS király megbízásából nyomtatott politikai röpirat. M. Könyvszemle 1915. évf.

¹⁵ E kiadásokat közli KARADJA, CONSTANTIN J. Die ältesten gedruckten Quellen zur Geschichte der Rumänen. Gutenberg Jahrbuch 1934.

¹⁶ HEFFT krónikájának erre vonatkozó részét közli a müncheni példányból készített másolat alapján BOGDAN id. m. 31. l. „Adeo denique visu crudelis et austerus apparet, ut imago vultus sui in universum fere sit orbem depictam [depicta] in spectaculum missa.“ Itt említjük meg, hogy BOGDAN id. m. a tiroli AMBRAS-gyűjtemény DRAKULÁT ábrázoló festményét közli. A bécsi Kunsthistorisches Museum kérdésünkre 1948 okt. 26-án kelt levelével azt válaszolta, hogy a birtokában levő AMBRAS gyűjteményben hiteles DRAKULA-portré nincsen.

¹⁷ A röplap egyetlen ismert példányát közli SCHREIBER. Holzschnitte aus dem letzten Drittel des XV. Jhs. in der kgl. Graphischen Sammlung zu München. (HEITZ, PAUL. Einblattdrucke des XV. Jhs. XXXI. Strassburg, 1912. No. 94.) A röplap eredetét illetőleg ld. HIND, ARTHUR. An introduction to an history of woodcut. London, 1935. I. II. 392.

lübecki fametszet megőrizte-e a krónikás említette népszerű képek eredeti vonásait, nem tudhatjuk. Így csupán az érdekel, beleillik-e ez a fametszet az egykoru lübecki könyvillusztráció stílusába?

A lübecki ösnyomtatványok fametszetdíszét Albert Schramm facsimile-kiadványa gyűjti egybe,¹⁸ a lübecki fametszők teljesítményéről ilyen módon teljes képet adva. A két legszebben illusztrált lübecki ösnyomtatvány, a „*Dodes Dantz*“ (Mohnkopfdruckerei, 1489) és a lübecki Biblia (Steffen Arndes, 1494) fametszetdíszé éppúgy, mint a művészi szempontból kevésbé értékes illusztrációk szemlélete arról győz meg, hogy DRAKULA képmása idegen mintakép után készült. A fametszet erőteljes vonalvezetése, fény és árnyék nélkül is: plasztikus hatású rajza, a lübecki fametszetek finoman árnyékolt rajzától, néhol az arctípusokban is németalföldi hatást tükröző stílusától idegen. Ez a kép a fametszés egészen korai technikájára utal, bár kivitele feltűnően gyakorlott kézre vall. Nem lehetetlen tehát, hogy mestere a krónikás említette régi DRAKULA-képet rajzolta újból fára, a vajda kegyetlen vonásait egyéni művészetével is hangsúlyozva.

Az újságlap Peter Wagner nürnbergi sajtóján 1488 táján megjelent kiadásában ugyanezen fametszet majdnem pontos másolatát találjuk.¹⁹ A nürnbergi fametsző tehát vagy a lübecki képet másolta, vagy pedig mind a lübecki, mind a nürnbergi fametszet közös mintaképet követ. S ez a közös mintakép, mint már mondtuk, a krónikás említette, mindenféle elterjedt DRAKULA-kép, de talán az ismeretlen első kiadás illusztrációja is lehetett.

Érdekes az újságlap 1491. évi bambergi kiadása.²⁰ Ezt Hans Spoerer adta sajtó alá, nyomdász és fametsző egyszemélyben, aki 1471—1487-ig Nürnbergben dolgozott és több xylografica, mint pl. az 1471. évi *Biblia Pauperum* (Schreiber II.) és az 1473. évi *Ars Moriendi* (Schreiber VIII.) kiadásával tűnt fel.²¹ A nürnbergi „*Hans Brieffruck*“-al, Regiomontanus, Mátyás egykori csillagásza megbízásából 1474. és 1476-ban készült xylografikus naptárak kiadójával is valószínűleg azonos.²² Bambergben az újságlap nürnbergi kiadását adta újból sajtó alá, DRAKULA képmását a xylografica fametszetdíszének primitív, de mégis kifejező modorában megismételve.

Hubay Ilona

¹⁸ Der Bilderschmuck der Frühdrucke. X—XII. Leipzig, 1927—29.

¹⁹ Hain 6405; SCHRAMM id. m. XVIII. Leipzig, 1935. No 530.

²⁰ Egyetlen példánya a British Museum könyvtárában. Ld. BMC. I. 176.

²¹ V. ö. HIND id. m. I. 212.

²² A két naptár példányai ma a British Museum könyvtárában. Ld. BMC. I. 74—83.